

निक्षर्ग

पर्यटन

Nature Tourism

प्रमला

निंबकर

बालभवन

सर्वकार
प्रकल्प

(३०७३-७३)

इ. दहावी

सागदिशिक :-

काल्विता ताई.
आंधळकर सर.

प्रस्तावना

दरवर्षी कावळाच मी या वर्षिही नवरी - वडची मध्ये करायचा हा पर्यावरण प्रकल्प केला. याचे नव मी व काल्यताईनी 'निसर्ग पर्यटन' असे कधीच ठरवून ठेवले होते.

पण या प्रकल्पासाठीच 'राष्ट्रीय उद्योग व अभ्यास' या मुख्य विषयावर मी माहिती गोळा करत होते. संजुताई व काल्यताई यांच्या म्हणण्यानुसार या विषयावर अर्ध्या 4-5 प्रकल्प पडत होते.

म्हणून या प्रकल्पाची माहिती वाचा न घालता त्यात केर बकल करून त्याचे नाव 'निसर्ग पर्यटन' असे ठेवले. या नव्या प्रकल्पातील काही माहिती जुन्या प्रकल्पातीलच काढली होती. उदा. पर्यटकांच्या सोयी, जंगल वाचन.

या प्रकल्पासाठी मी कोयना अभ्यासपरिषद वरिष्ठातील कुसवडे (घाटगाथा) या गावातील श्री. अजितराव काळुंबे यांची मुलाखत घेतली. त्यांच्याद्वारे मी कोयना - चांदोली व्याघ्र प्रकल्पात पर्यटकांना सोयी कोणत्या व कशा दिल्या जाणार आहे व अभ्यासपरिषद म्हणून तुमचा प्रवेश घोषित झाल्याची जनता व सरकारमध्ये वाद विवाद कसा झाला ही माहिती मिळवली.

या प्रकल्पाद्वारे निसर्ग पर्यटकांचे महत्व त्यांची परिपूर्ण माहिती गोळा करून पटवून देणे भाग होते. तसा मी अपुर प्रयत्न करून हा प्रकल्प आदर केला आहे.

ध्येय व उद्दिष्टे

ध्येय :-

वा प्रकृत्यासागचे माझे मुख्य ध्येय हे, 'निसर्ग पर्यटन किंवा जंगल पर्यटन चांगी परिपूर्ण माहिती गोळा करून त्यानुसार निसर्गातील भटकंतीचे महत्व व फायदे स्पष्ट करणे' हे होते.

उद्दिष्टे :-

- i) निसर्ग पर्यटन किंवा वन पर्यटन कराला म्हणतात हे सांगणे.
- ii) निसर्गातील भटकंतीचे महत्व स्पष्ट करून देणे.
- iii) निसर्गात जाताना ध्वस्तयारी करी करवी व तिचे महत्व सांगणे.
- iv) जंगल वाचन म्हणजे काय, ते कसे करणे व त्याचे महत्व विशद करणे.
- v) जंगलासहजे प्राण्यांचा साग त्यांच्या खाणावुणांबद्दल कसा काढता येतो हे सांगणे.
- vi) निसर्गाचा मनमुराद आनंद कसा घेता येतो हे सांगणे.
- vii) निसर्गात जाण्यापूर्वी साधण कोणत्या अतिमहत्वाच्या बाबी लक्षात ठेवाव्या असतात हे सांगणे.
- viii) आपल्या नसीकच साकारत असलेल्या सध्याची व्याघ्र प्रकल्पाची ओळख व माहिती करून देणे.

निवर्गात भूटकंतीला चाललाय..?

सुद्ध्या कुक झाल्या की सुट्टी सजेत - आनंदात घालवण्यासाठी देवी - विदेशी पर्वटनाचे बेट अनेकजण आख्यातच. प्रवास पर्वटनाचे हे बेट समाधानकारकपणे तडीस जाणं फार महत्वाचं. यासाठी अनुभव तर हवाच ; पण सुयोग्य पूर्वतयारी ही तितकीच आवश्यक.

साधारण हा भूटका प्राणी. त्याला भूटका(या) जसं येत पडत नाही , तसंच फका जागी फार वेळ कसमतही नाही. प्रागैतिहासिक काळी देखील आपले पूर्वज भूटकात राहिले. त्यांनी व्हडव्हड याची खंड शोधले. महाकागवांतली बेटं हुडकून वेकती केली. आता अथवा पृथ्वीच्या कोणत्याही कोपऱ्यात काही तासांत पोचतो.

जन्मजात भूटकंतीला ही वेगवान वाहनाची जोड मिळाली.

प्रवासाची ओढ अशी आपल्या रक्तातच आहे. बाकीचे लोक कसे वाहतात, वागतात - बोलतात, पोशाख काय करतात, त्यांचं बघां, खेळ, समारंभ वगैरेंचं कुतूहल उपजतच असतं. वाढत्या उत्पन्नाकरीकर आपण बघांच्या वाटा बदलल्या. पूर्वी वागिने, जमीन - जुमला नि मुलांची जायदाद महत्वाची. आता पर्वटन....! युरोप अमेरिकेच काय ; पण तुर्कस्तान आणि सेक्सकोही पर्वटनाच्या पटावर आहे.

यामुळे कुज्याच्या छत्रांभाबऱ्या पर्वटन सांघाही जागोजाग उगवल्या. 'धरावाहन धरापर्वत' संपूर्ण व्यवस्था कण्याची हवी त्या घेत असल्या तरी आपापली वैयक्तिक तयारी करावीच लागते. अगदी साध्या वस्तूंमुळे फेनवेळी नडू शकतं. त्या सगळ्या विनयूक्त पक्षात ठेवून भूकडम भुवणंडी करीण. यामुळे निवर्गात जसमा मजबूत व परिपूर्ण पूर्वतयारी हवीच आहे.

निर्भगत जातना लकात ठेवायच्या काही महत्वाच्या गोष्टी

निर्भग पर्यटनाचा विचार केला तर त्याचे प्रामुख्याने दोन विभाग पडतात. पहिल्या भागात निर्भगरम्य कथळं, वड हवेची ठिकाणां, कमकुत्रकितारे यांचा समावेश करता येईल.

तर दुसऱ्या भागात जंगल, अभयारण्यं, राष्ट्रीय उद्याने व व्याघ्र प्रकल्प यांचा समावेश होईल.

पहिल्या भागात गौजमजा, विरंगुळ्याला जाधिक बयान आहे. दुसरा भाग वाडा किचकट म्हणता येईल. कारण जंगल भ्रमंतीसाठी चिकाटीची नितांत आवश्यकता असते.

निर्भगति भ्रंटेकतीला जातना नेहमी त्या जंगलस म्हेटीयोग्य हंगाम, त्या जंगलात प्रवेशाची वेळ, त्यांचे नियम व गाईडची सोय या मुख्य चार गोष्टी लकात ठेवणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

i) हंगाम :-

कोणत्याही जंगलात क्षमंती व्हायची असल्यास तेथील मुख्य हंगाम विचारात घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. कोलापूर्वचा माळभोक अथवा सातारा जिल्ह्यातील कास पुष्पपठाराला भेट द्यायची झाल्यास पावसाळा हा काळ सर्वोत्तम ठरतो. या ठिकाणी तुम्ही उन्हाळ्यात गेलात तर तुम्ही फसणार होत. उष्णते व अंधारामुळे सर्व भावतातील सर्व अन्नधान्य व व्याघ्र प्रकल्पांची आहे. काढा, वांझवगड, पेंचसड अनेक व्याघ्रप्रकल्प, राष्ट्रीय उद्याने पावसाळ्यात बंदच असतात. पण ताडोबा पावसाळ्यात पर्यटकांसाठी सुरु असते, पण तिथे सोडव्याच गाड्या व सोडव्याच मार्ग वाहतुकीस बुले असतात, हे आपल्याला माहित असणे गरजेचे आहे.

सर्वसाधारण पणे मध्य भारतातील सर्व पानगळीच्या जंगलांत सार्व ते जेनअकरे हा उत्तम काळ समजला जातो. जंगलात सर्वत्र पानगळ झाल्याने इतरवचे प्राणी सहजपणे नसवेत येतात. तसेच या प्राण्यांचा वावर येथील तीव्र उन्हामुळे पाण्यासक अधिक असल्याने त्यांचे वरनि सुलभ होण्याची शक्यता वाढते. जंगलाचे वैभव असलेल्या वाघासह अन्य प्राण्यांचे वरनि या काळात सगळे अधिक होऊ शकते.

महाराष्ट्रातील राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्ये

क्र.	नाव	जिल्हा	क्षेत्रफळ घो. कि. मी.	भेटी योग्य काळ	संपर्क
राष्ट्रीय उद्यान					
१.	ताडोबा	चंद्रपूर	११६.५५	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक, ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान, चंद्रपूर.
२.	नवेगाव	भंडारा	१३३.८८	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), भंडारा.
३.	पेंच	नागपूर	२५७.२६	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
४.	गुगामल	अमरावती	३६१.८०	ऑक्टोबर ते जून	क्षेत्र संचालक, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती.
५.	संजय गांधी	ठाणे	८६.९६	वर्षभर	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव) बोरीवली (पूर्व), मुंबई.
अभयारण्य					
१.	मेळघाट	अमरावती	११५०.०३	ऑक्टोबर ते जून	क्षेत्र संचालक, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती.
२.	यावल	जळगांव	१७७.५२	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), नाशिक.
३.	गौताळा औट्रमघाट	जळगांव, औरंगाबाद	२६०.६१	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
४.	कळसुबाई हरिश्चंद्रगड	अहमदनगर	३६१.७१	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
५.	नांदूर मधमेश्वर (पक्षी)	नाशिक	१००.१२	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
६.	अनेर डॅम	धुळे	८२.९४	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
७.	जायकवाडी (पक्षी)	औरंगाबाद अहमदनगर	३४१.०५	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव) औरंगाबाद.
८.	अंबाबरवा	बुलढाणा	१२७.११	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
९.	ज्ञानगंगा	बुलढाणा	२०५.२३	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
१०.	येडशी रामलिंग घाट	उस्मानाबाद	२२.३८	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
११.	बोर	वर्धा	६१.१०	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), नागपूर.
१२.	नागझिरा	भंडारा	१५२.८१	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), भंडारा.

क्र.	नाव	जिल्हा	क्षेत्रफळ चौ. कि. मी.	भेटी योग्य काळ	संपर्क
१३.	मिमाशंकर	पुणे, ठाणे	१३०.७८	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), पुणे.
१४.	रेहेकुरी (काळवीट)	अहमदनगर	२.१७	वर्षभर	-----,,-----
१५.	नानज (माळढोक पक्षी)	सोलापूर, अहमदनगर	८४९६.४४	वर्षभर	-----,,-----
१६.	मयुरेश्वर	पुणे	५.१४	वर्षभर	-----,,-----
१७.	राधानगरी	कोल्हापूर	३५१.९६	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), कोल्हापूर.
१८.	घांदोली	सांगली	३०८.९७	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
१९.	कोयना	सातारा	४२३.५५	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
२०.	सागरेश्वर	सांगली	१०.८७	वर्षभर	-----,,-----
२१.	मालवण (सागरी)	सिंधुदुर्ग	२९.१२	वर्षभर	-----,,-----
२२.	तानसा	ठाणे	३०४.८१	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), ठाणे.
२३.	कर्नाळा (पक्षी)	रायगड	४.४८	वर्षभर	-----,,-----
२४.	फणसाड	रायगड	६९.७९	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
२५.	पैनगंगा	यवतमाळ, नांदेड	३२४.६२	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक, (वन्यजीव) अकोला.
२६.	टिपेश्वर	यवतमाळ	१४८.६३	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
२७.	काटेपूर्णा	अकोला	७३.६९	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
२८.	नरनाळा	अकोला	१२.३५	ऑक्टोबर जून	-----,,-----
२९.	वान	अमरावती	२११.००	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
३०.	अंधारी	चंद्रपूर	५०९.२७	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक, ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान, चंद्रपूर.
३१.	चपराळा	गडचिरोली	१३४.७८	ऑक्टोबर ते जून	उप वनसंरक्षक (वन्यजीव), आलापल्ली.
३२.	भामरागड	गडचिरोली	१०४.३८	ऑक्टोबर ते जून	-----,,-----
३३.	नायगाव (मयूर)	बीड	२९.८८	ऑक्टोबर ते जून	उप विभागीय वनाधिकारी, बीड.

ऑगस्ट १९९७ अखेर एकूण क्षेत्र

१५,३२३.१५

(एकूण ५ राष्ट्रीय उद्याने व ३३ अभयारण्ये)

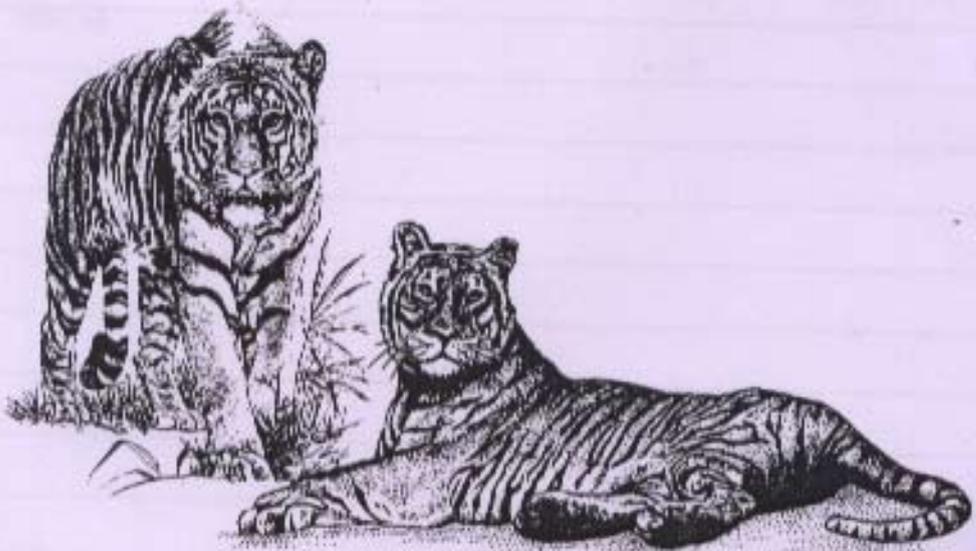

भारतातील व्याघ्र प्रकल्प

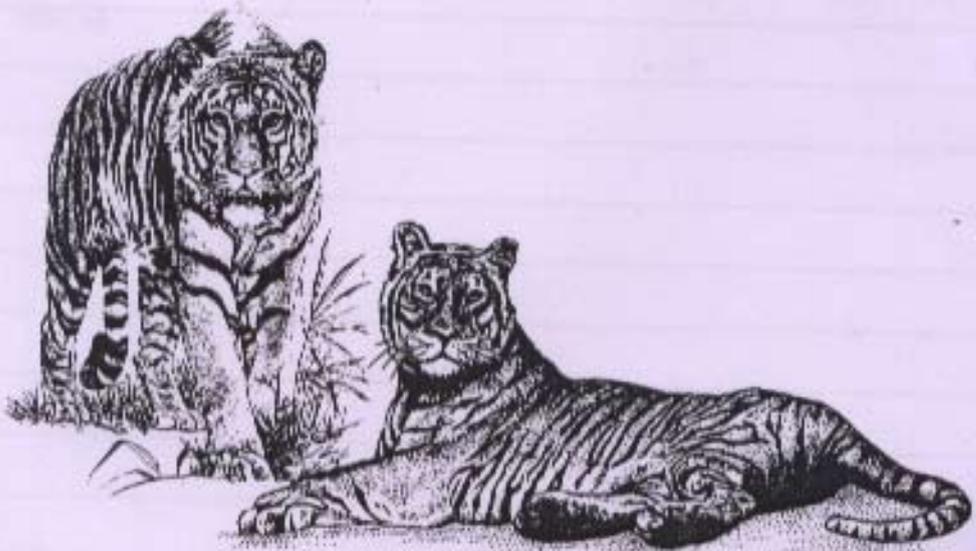
क्र.	नाव	भेटी योग्य काळ	संपर्क
१.	बांदीपूर	नोव्हेंबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, बांदीपूर व्याघ्र प्रकल्प, अशोक पुस्म, न्हेसूर, कर्नाटक.
२.	बक्स	नोव्हेंबर ते मे	क्षेत्र संचालक, बक्स व्याघ्र प्रकल्प, अलिपुर्दूर कोर्ट, जलपायगुडी, पश्चिम बंगाल.
३.	कॉर्बेट	डिसेंबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, कॉर्बेट व्याघ्र प्रकल्प, रामनगर, जि. नैनिताल, उत्तर प्रदेश.
४.	दुदवा	फेब्रुवारी ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, दुदवा व्याघ्र प्रकल्प, लखिमपूर खेरी, उत्तर प्रदेश.
५.	इंद्रावती	फेब्रुवारी ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, इंद्रावती व्याघ्र प्रकल्प, बिजापूर, जि. बस्तर, मध्य प्रदेश.
६.	कलकड मुंडनतराई	जानेवारी ते मार्च	क्षेत्र संचालक, मुंडनतराई व्याघ्र प्रकल्प, सॅ.पिटर्स हॉल, तिरुनेलवल्ली, तामिळनाडू.
७.	कान्हा	फेब्रुवारी ते जून	क्षेत्र संचालक, कान्हा व्याघ्र प्रकल्प, मंडला, मध्यप्रदेश.
८.	मनास	नोव्हेंबर ते मार्च	क्षेत्र संचालक, मनास व्याघ्र प्रकल्प, बारपेट्टा रोड, आसाम.
९.	मेळघाट	नोव्हेंबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती, महाराष्ट्र.
१०.	नागार्जुनसागर	ऑक्टोबर ते जून	क्षेत्र संचालक, नागार्जुनसागर व्याघ्र प्रकल्प, श्रीशैलम्, आंध्र प्रदेश.
११.	नाम्दाफा	ऑक्टोबर ते मार्च	क्षेत्र संचालक, नाम्दाफा व्याघ्र प्रकल्प, मियाओ, जि. तिरप, अरुणाचल प्रदेश.
१२.	पलामाऊ	ऑक्टोबर ते मे	क्षेत्र संचालक, पलामाऊ व्याघ्र प्रकल्प, डाल्टन गंज, जि. पलामाऊ, बिहार.
१३.	पेरियार	डिसेंबर ते मे	क्षेत्र संचालक, पेरियार व्याघ्र प्रकल्प, थेकडी, जि. इट्टुकी, केरळ.

क्र.	नाव	भेटी योग्य काळ	संपर्क
१४.	रणथंबोर	नोव्हेंबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, रणथंबोर व्याघ्र प्रकल्प, सवाई माधोपूर, राजस्थान.
१५.	सरिस्का	नोव्हेंबर ते जून	क्षेत्र संचालक, सरिस्का व्याघ्र प्रकल्प, सरिस्का, राजस्थान.
१६.	सिमलीपाल	ऑक्टोबर ते जून	क्षेत्र संचालक, सिमलीपाल व्याघ्र प्रकल्प, बरिपाडा, जि. मयुरभंज, ओरिसा.
१७.	सुंदरबन	डिसेंबर ते फेब्रुवारी	क्षेत्र संचालक, सुंदरबन व्याघ्र प्रकल्प, कनिंग, जि. २४ परगणा, पश्चिम बंगाल.
१८.	वाल्मीकी	डिसेंबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, वाल्मीकी व्याघ्र प्रकल्प, बेटीया, जि. पश्चिम चंपारण, बिहार.
१९.	ताडोबा-अंधारी	ऑक्टोबर ते एप्रिल	उप वनसंरक्षक, ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर, महाराष्ट्र.
२०.	पेंच	ऑक्टोबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प, शिवनी, मध्यप्रदेश.
२१.	बांधवगड	ऑक्टोबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, बांधवगड व्याघ्र प्रकल्प, उमरिया, जि. शहाडोल, म. प्र.
२२.	पन्ना	ऑक्टोबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, पन्ना व्याघ्र प्रकल्प, पन्ना, मध्यप्रदेश.
२३.	डंफा	ऑक्टोबर ते एप्रिल	

क्र.	नाव	भेटी योग्य काळ	संपर्क
१४.	रणथंबोर	नोव्हेंबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, रणथंबोर व्याघ्र प्रकल्प, सवाई माधोपूर, राजस्थान.
१५.	सरिस्का	नोव्हेंबर ते जून	क्षेत्र संचालक, सरिस्का व्याघ्र प्रकल्प, सरिस्का, राजस्थान.
१६.	सिमलीपाल	ऑक्टोबर ते जून	क्षेत्र संचालक, सिमलीपाल व्याघ्र प्रकल्प, बरिपाडा, जि. मयुरभंज, ओरिसा.
१७.	सुंदरबन	डिसेंबर ते फेब्रुवारी	क्षेत्र संचालक, सुंदरबन व्याघ्र प्रकल्प, कनिंग, जि. २४ परगणा, पश्चिम बंगाल.
१८.	वाल्मीकी	डिसेंबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, वाल्मीकी व्याघ्र प्रकल्प, बेटीया, जि. पश्चिम चंपारण, बिहार.
१९.	ताडोबा-अंधारी	ऑक्टोबर ते एप्रिल	उप वनसंरक्षक, ताडोबा अंधारी व्याघ्र प्रकल्प, चंद्रपूर, महाराष्ट्र.
२०.	पेंच	ऑक्टोबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प, शिवनी, मध्यप्रदेश.
२१.	बांधवगड	ऑक्टोबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, बांधवगड व्याघ्र प्रकल्प, उमरिया, जि. शहाडोल, म. प्र.
२२.	पन्ना	ऑक्टोबर ते एप्रिल	क्षेत्र संचालक, पन्ना व्याघ्र प्रकल्प, पन्ना, मध्यप्रदेश.
२३.	डंफा	ऑक्टोबर ते एप्रिल	

ii) प्रवेश :-

श्रवसाधारणपणे या सर्व जंगलांत सूर्योदयापासून सूर्यास्तापर्यंत प्रवेश विला जातो. दोन टप्प्यांत जंगलात प्रवेश केला जातो ; ते टप्पे खालील प्रमाणे.

i) सकाळी 6 ते 11

ii) दुपारी 2 ते सूर्यास्तापर्यंत

या दोन टप्प्यांतच दरवर्षी जंगलात प्रवेश मिळतो. अनेक जंगलांत तर प्रत्येक महिन्यात सूर्योदय - सूर्यास्ताच्या वेळेनुसार या वेळा किंवा रकमेची स्वरूपात बदलत जातो.

व्याप्त प्रकल्प अथवा अभ्यासाच्यात झोट देण्याचे ठरवताना तिथे किती विवस मुक्काम करायचा यापेक्षा किती वेळा जंगलक्षेत्रांत (सफारी) करायची हे ठरवूनच विवसाचे व प्रवासाचे नियोजन करावे.

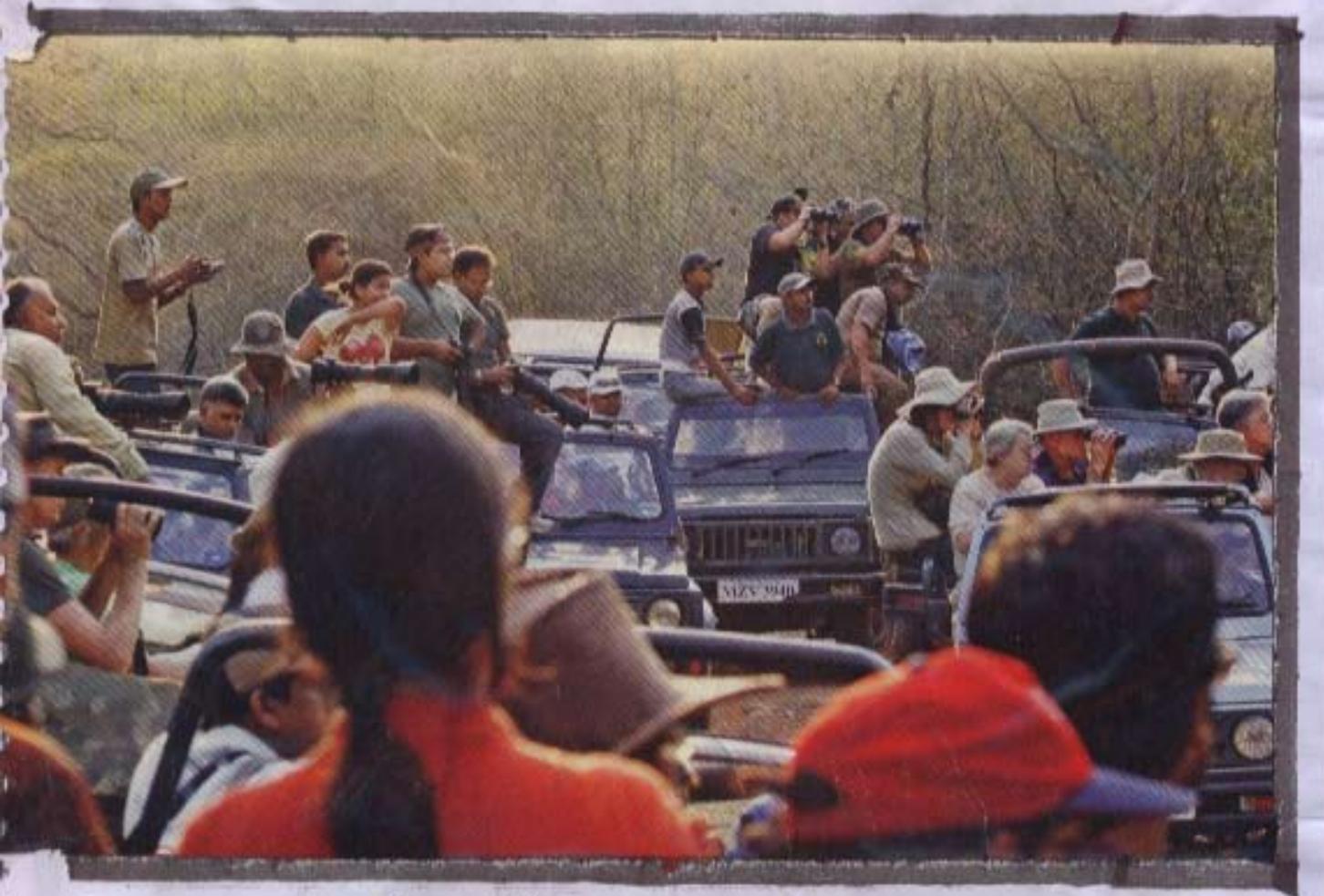
iii) नियम ४-

व्याघ्र प्रकल्पांसह मोठ्या अभयारण्यांत पर्वटकांची वाहती गर्दी लक्षात घेऊन अनेक निर्बंध घालण्यात आले आहेत. पर्वटकांचा अतिबंद होऊ लागल्याने असे नियम घालण्यात आले असून त्यांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होत आहे. प्रत्येक जंगलातील पर्वटकांची 'कॅरिंग कॅपॅसिटी' लक्षात घेऊन वाहनांच्या वाहत्येवर नियंत्रण आणले आहे. सर्वसाधारणपणे व्याघ्र प्रकल्पात सकाळी ४० ते ६०, तर सायंकाळी तेवढ्याच चारचाकी वाहनांना जंगलात प्रवेश दिला जातो. त्यामुळे प्रसिद्ध व्याघ्र प्रकल्पांत जंगल प्रवेशाचे आरक्षण करणे महत्वाचे ठरते.

हे आरक्षण करण्यासाठी जोलमफ्र असाणे आवश्यक आहे.

व्याघ्र प्रकल्पांत झुमंती करण्यासाठी उघड्या टपाच्या जिप्सी गाड्या प्रत्येक ठिकाणी अवलंबून आहेत. मध्य प्रदेशातील जंगलात सासणी गाड्यांना प्रवेश नाही. अशा वेळी या जिप्सी गाड्यांचा तिथे आधार घ्यावा लागतो. प्रत्येक ठिकाणी या गाड्यांमध्ये केवळ ६ जणांचा बसता येतो. आणि या जिप्सीचे साधारणपणे रुक सफारीचे १५०० ते १६०० रु. म्हणून भाडे असू शकते. त्यामुळे गाड्या ठरवताना कुडंबसंख्याही महत्वाची ठरते. पण महाराष्ट्रात सध्या तरी सासणी गाड्यांना प्रवेश आहे.

सुद्धा अनेक राष्ट्रीय उद्याने व अभयारण्यांमध्ये जंगला फिरता घेणाऱ्यांही हत्तींची कोय केलेली असते. या हत्तीकडून आपण जंगल सफारी पूर्णपणे हत्तीवर बसूनच करू शकतो. या द्वारे व्याघ्रवरीतही अगदी सहजपणे करता येते. ही केलेली पर्वटकांसोबतची कोय अत्यंत उपयुक्त आहे. त्यासाठी म्हणजेच 'हालिकंट सफारीचा' अनुभव प्रत्येकाने नक्की घ्यावा.

व्याघ्र प्रकल्पामध्ये पर्यटकांसाठी केलेली उघड्या टपाच्या जिप्सीची सोय.

‘सलिफ्ट सफारी’

आंकारव्या हत्ती करून केलेल्या
जंगल सफारी मुळे वाघ दर्शन
शुल्भ बनते; 'वाघाचा भाग
काढत-काढत केलेले वाघाचे
दर्शन तेही इतिहासन' असा एक
अकिमरणीय क्षण आपल्या
सनात कायस रहातो.

जंगल वाचन

निर्गम निरीक्षणान्त क्वचित्काद्यावणपणे वनस्पती, प्राणी, पक्षी, कीटक, फुलपाखरे यांचे प्रत्यक्ष निरीक्षण केले जाते. परंतु निर्गम क्षणात वनस्पती वेगळता अन्य घटक चल असल्याने ते प्रत्यक्ष दिसतील याची खात्री नसते. ज्याचदा मग्न्याच्या जंगलात जाऊनही तेथील वन्यप्राण्यांचे दर्शन न होता परत यावे लागते. अशावेळी तेथील वन्यप्राण्यांच्या अस्तित्वाबद्दल आश्चर्य घेतला जातो. जंगलतील न दिसलेल्या प्राण्यांच्या हालचालींचा मागोवा 'जंगल वाचन' या कलेकून घेता येतो.

जंगलाच्या भाषेत अनादी अनंत सुखाक्षरे आहेत. त्यांची ओळख मकदा का झाली तर निर्गम निरीक्षणाचा आगळावेगळा आनंद आपण घेऊ शकतो. मग मले मगही वन्यप्राण्यांचे दर्शन दिलेले नसो !

* जंगल वाचन म्हणजे काय ?

निर्गम गेल्यावर तेथील वन्यप्राणी, पक्षी आदींचे निरीक्षण करण्यासाठी त्यांचे दर्शन होणे आवश्यक असते. त्याकरिता क्वकौबाल्या बरोबरच नसणेही बलवत्तर हवे. शिवाय बहुतेक वन्यजीव सातवस्र घाबरत असल्याने त्यांचा पहिला प्रयत्न हा पळून जायचा असतो. अशा वेळी त्यांच्या कवचीचा अभ्यास करताना प्रत्यक्ष दर्शनापेक्षा त्यांच्याद्वारे निर्माण झालेल्या असंख्य बाणाबुणांचा वापर करणे सोयीचे होते. फक्त या बाणाबुणा कोणामुळे तयार झाल्यात हे ओळखणे आवश्यक आहे. या बाणाबुणा ओळखून विविध प्राणी, पक्षी, कीटक आदींच्या हालचालींचा व कवचीचा अंदाज बांधणे म्हणजेच 'जंगल वाचन' होय. हा अंदाज अध्यास योग्य प्रकारे बांधता येऊ लागला म्हणजे जंगलात असंख्य न दिसलेल्या घटना लक्षात येऊ लागतील.

जंगलात आवळणाऱ्या प्राण्यांचा

* पायांचे ठसे :-

जंगलातील आवळणाऱ्या सर्व प्राणी निराचर असतात. किंवा हे प्राणी अवघड जागी, गर्भ झाडीत आश्रय घेतात. यांचे निरीक्षण करणे त्यामुळे अवघड असते. जगावेली राष्ट्रांच्या हालचालींचा मागोवा त्यांच्या ठशांवरून (पायांच्या) घेता येतो.

वनप्राण्यांचे 'बुर असलेले' आणि 'पंजे असलेले' असे दोन प्रकार पडतात. बुर असणाऱ्या प्राण्यांत हरिण परिवार, कुरंग परिवार, गवा, रानडुक्कर इ. प्राणी येतात. तर पंजे असणाऱ्या प्राण्यांमध्ये वाघ, बिबळ्या, अक्वल, लांडगा, तरस, कोल्हा, वानकुते, ससे, काकड, साकड, वानर आदी प्राणी येतात. या प्राण्यांचे पंजे सऊ गाद्यांचे बनलेले असल्याने ते वावरताना शक्यतो पायवाटेचा, वस्त्याचाच वापर करतात. त्यामुळे त्यांच्या पायांचे ठसे पायवाटेवरील धुळीत स्पष्टपणे उमटलेले दिसून येतात. या ठशांवरून कोठल्या प्राण्याचा ठसा आहे, तो किती वेळा घुर्वी गेला, वाघ-बिबळ्यांच्या बाबतीत नर आढे की माकी इ. गोष्टी लक्षात येतात. व्याघ्र गणना तर फक्त पायांच्या ठशांवरूनच करता येते. कारण प्रत्येक वाद्याच्या पायांचे ठसे दुसऱ्यापेक्षा भिन्न असतात. बुरांच्या ठशांवरून तो प्राणी कोणता, केव्हा गेला, त्याची संख्या याचा अंदाज वाढता येतो.

वृक्षप्राण्यांच्या मातीमधील पादांच्या ठशांचे काही छायाचित्रे. 31

← शनिकुत्रा

← वाघ

← वाघिन

← गवा

↑ चांदी अस्वल

↑ शिवळ्या

* विष्ठा :-

सांसभक्षक प्राण्यांची विष्ठा लांबुडकी, टोकाकडे निमुळती असते. ती ताजी असताना कळसर रंगाची असते. तर वाढल्यानंतर पांढरी पडत जाते. त्याचे विश्लेषण केल्यास त्यात भक्षणा केलेल्या प्राण्यांचे केश, कातडी, हाडांचा बारीक चुरा, नळ्या, खूर आदी गोष्टी आढळून येतात. सांसभक्षकी प्राण्यांच्या विष्ठा विसर्जनाचा अक्वी वेगवेगळ्या असतात. वाघ, विळ्या या माजरी कुळतील प्राण्यांना विष्ठा झाकायची अवय असते. वनकुत्रे कळपाने राहत असल्याने मुकाच ठिकाणी अनेकजण विष्ठा विसर्जन करतात. कोल्हे वकल्याच्या मधोमध विष्ठा विसर्जन करतात.

तृणभक्षी प्राण्यांच्या विष्ठा गोलाकार, लहान लेंड्यांच्या स्वरूपात असतात. कळविट, चिंकारा या कुरंग परिवारातील प्राण्यांमधील नराला मुकाचा जागी लेंड्या टाकायची अवय असते. तेथे लेंड्यांचा मोठा हींग झालेला निसतो.

सांसभक्षक प्राण्यांच्या विष्टेच्या विश्लेषणावरून त्यांचे अन्न समजू शकते. ते वन्यप्राणी व्यवस्थापनासाठी अत्यावश्यक ठरते.

* उकरलेल्या खुणा :- जंगलात बऱ्याचदा जमीन उकरल्याच्या खुणा दिसतात. साधारणतः अखल, कायल, खवल्या मांजर, रातडुक्कर हे प्राणी अन्न शिकवण्यासाठी जमीन उकरतात. तर खोळड, खवल्या मांजर, काळींदर, घूस, उंदीर, बोकड हे प्राणी बाह्यासाठी, पिल्लांना जवळ देण्यासाठी जमीन उकरून बिल करतात.

अखल वाळवी बाण्यासाठी वारळुकरते. ते बऱ्याचदा ४-९ फूट खोल असते. त्यावर त्याच्या नखांच्या खुणा, चाटल्याच्या खुणा स्पष्ट दिसतात. रातडुक्कर कंदमुळे बाण्यासाठी मुळे व मुस्कटाच्या साहाय्याने दुशा सकून जमीन उकरतो. अशावेळी माती पुढे ढकलेली स्पष्ट लक्षात येते. काळींदर कोवळे कोंब तसेच मुळ्या बाण्यासाठी जमीन उकरते. प्रत्येक उकरण्याच्या खुणा बांधानुसार वेगवेगळ्या असतात आणि स्पष्ट जाणवतातही.

* झाडावरील बाणाखुणा :-

मार्जर कुळतील प्राण्यांना पायाच्या नळ्यांना झाडांच्या खोडावर घासून धार लावून ते स्वच्छ कराव्याची कसबत असते. वाघ बाधारणात: ४-५ फूट उंचीवर झाडाच्या खोडावर नळे घासतो. तर बिबळ्या २-३ फुटावर. अबल झाडावर चढून सद्याच्या पोळ्यातील सद्य बात असतो किंवा लडावाच्या झाडावर चढून त्याच्या शिंगा बातो. त्याच्या नळांच्या अपष्ट व बोल खुणा झाडावर आढळून येतात. गवा सांबर हे प्राणी पाण्याचे दुर्मीळ जाठावध्यास झाडांची साले बासून पाणी मिळवितात. तेव्हा झाडावर त्यांच्या दातांच्या खुणा असलेल्या दिसतात. सांबर, चितळ या प्राण्यांच्या नरांची शिंगे वरवर्षी गळून पडतात व पुन्हा नवीन येतात. ही शिंगे पाडल्यासाठी झाडाशी टकरा सारून प्रयत्न केल्याने झाडाच्या सालांच्या चिंध्या लोखतांना दिसून येतात.

* इतर बाणाखुणा :-

याषीवाय जमिनीवर विरोधत: पायबाटा किंवा रकत्यावरील घुळीमध्ये असलेल्या बाणाखुणा आढळून येतात. सापांनी रस्ता ओलांडताना सागे ओडलेला साग, साळींवरच्या काट्यांचा साग, पक्षांच्या पायांच्या ठांची नदी, प्राण्यांनी बाजी बासून घेतलेला किमावा, शनडुकराचे चिखलात लोळणे, साळींवाचा काटा, वपरांनी झालेल्या पानांचा कडा इ.

पक्षांचा आवाज, प्राण्यांचा आवाज यावरून न दिसलेल्या प्राण्यांच्या हालचालींचा अंदाज करता येतो. अर्थात ही कला अवगत करताना प्राण्यांच्या सवयी विषयी माहिती असणे तसेच या बाणाखुणा रोधण्याची तृष्ठी तयार होणे आवश्यक आहे. जंगलाच्या नियमिता भटकंतीतून ही कला जोपासता येते. त्याकरिता बारकाईने निरीक्षण करून त्याची नोंद केल्यास केलेल्या निरीक्षणांमधील एक अतृप्त्य वालन आपल्यासमोर उभे राहिल व त्यातून निरगर्गची गोडी निर्माण होईल.

वन्यप्राणी निरीक्षण

सर्वसाधारणपणे वन्यप्राणी बघावयाचे असल्यास आणसास जंगलात जाणे आवश्यक ठरते. असह्यारध्यात गेल्यास तेथे वन्यप्राण्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी बऱ्याच कोठी उचलवून आसात. निरीक्षण सगोरे, लपठागृह, शिकवलेल्या इतिविकृत सवारी, वाहनातून जंगलफेरी तसेच साहित्यार वाटाड्याबरोबर पायी फिरणे इ. प्रकारे वन्यप्राण्यांचे निरीक्षण करता येते. अर्थात वन्यप्राणी अतिशय अतर्क व बुजरे असल्याने त्यांच्या निरीक्षणासाठी सर्व कौशल्य वापरावे लागते. जंगलप्राणी हुककप होणारे कपडे, सूर्यकिरणे संध्या, कोणताही आवाज होऊ न देणे इ. खबरदारी घेणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

अर्थात वन्यप्राण्यांचे वर्तन सात नशिबिचा भाग येत असल्याने वन्यप्राणी न विकल्यास निराश होण्याचे कारण नाही.

वन्यप्राणी निरीक्षण

सर्वसाधारणपणे वन्यप्राणी बघावयाचे असल्यास आणसास जंगलात जाणे आवश्यक ठरते. असह्यारध्यात गेल्यास तेथे वन्यप्राण्यांचे निरीक्षण करण्यासाठी बऱ्याच कोठी उचलवून आसात. निरीक्षण सगोरे, लपठागृह, शिकवलेल्या इतिविकृत सवारी, वाहनातून जंगलफेरी तसेच साहित्यार वाटाड्याबरोबर पायी फिरणे इ. प्रकारे वन्यप्राण्यांचे निरीक्षण करता येते. अर्थात वन्यप्राणी अतिशय अतर्क व बुजरे असल्याने त्यांच्या निरीक्षणासाठी सर्व कौशल्य वापरावे लागते. जंगलप्राणी हुककप होणारे कपडे, सूर्यकिरणे संध्या, कोणताही आवाज होऊ न देणे इ. खबरदारी घेणे अत्यंत आवश्यक ठरते.

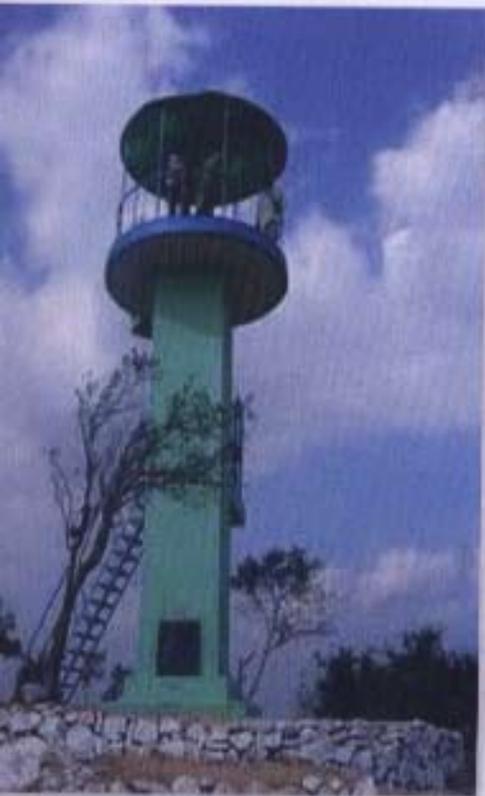
अर्थात वन्यप्राण्यांचे वर्तन यात नशिबिचा भाग येत असल्याने वन्यप्राणी न विकल्यास निराश होण्याचे कारण नाही.

तसेच अश्वत्थामध्ये वन्यप्राणी व पक्षांचे निरीक्षण अतिशय जवळून करता येते, पण त्यांना कोणत्याही प्रकारे डोकू देऊ नये वगैरे विविध जंगलांमध्ये वॉच टॉवर व लपणगृहे तयार केलेली असतात.

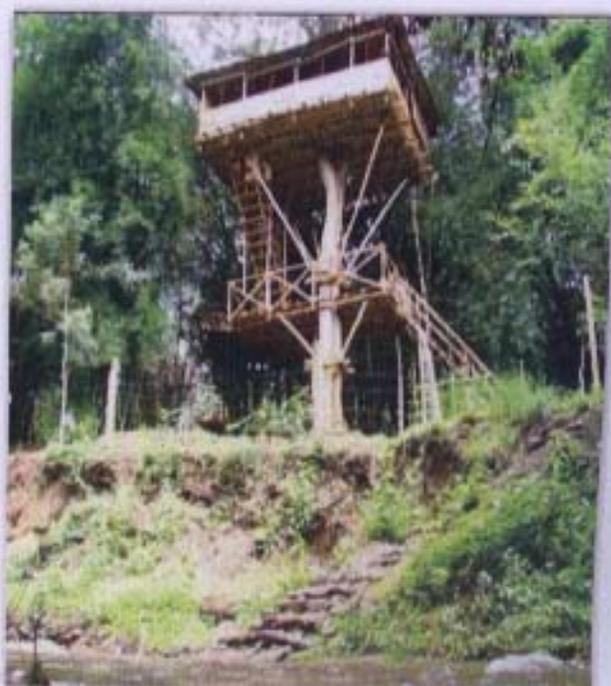
लपण गृहे ही मळक्या पाणवठ्याजवळ जमिनीच्या आत बांधलेली असतात. पण त्यांच्या अगदी वरच्या भागात असणाऱ्या फक्त विंडक्वाच जमिनीच्या वर असतात. अशाप्रकारे फक्त 1 ते 3 फूटांमधूनच जंगल वा लपणगृहाचा जमिनीवर राहिल व त्या विंडक्वाचमधून वन्यप्राण्यांचे पाणी पितना सहस्र अगदी जवळून निरीक्षण करता येईल अशा प्रकारे त्यांची स्वता असते. पण अशा प्रकारे वन्यजीवचे निरीक्षण करण्यासाठी प्रचंड घिकाटीची आवश्यकता असते, त्याचबरोबर शांततेचीही. अशाप्रकारे निरीक्षण करताना आपल्याकडे मूक चांगल्या प्रतिकी दुर्बिण (बायनॉक्युलर) नक्की असावा.

तसेच वॉच टॉवरवरून निरीक्षण करतांना ही वॉच टॉवरद्वारे निरीक्षण करतांनाही वन्यजीवांना कोणताही त्रास होत नाही. व पक्षांचेही निरीक्षण करणे सुलभ होते. हे वॉच टॉवर सिमेंट-विटांनी लो बांधतात नाहिलर वगैरे ही हाऊस प्लॅट असण्यातोगी जगा तयार करून वॉच टॉवर तयार करतात. या टॉवरद्वारे जंगलात इतर असणाऱ्या प्राण्यांची स्थिती सुद्धा कळते. हे सुद्धा पाणवठ्यावर किंवा लहानख्या पाणवठ्याद्वारे उभारलेले असतात, जेथे वन्यजीवांचा वावर जास्त असतो.

काही ठिकाणी डिवाच्या आकारासारखी लहान तळी बनवून तेथे अशाप्रकारची लपणगृहे व वॉच टॉवरसुद्धा बनवतात. या डिवाआकाराच्या तळ्यांमध्ये टॅक्सने पाणी किले जाते/भरले जाते. ही पर्यटकांसाठी केलेली मूक चांगली सोय आहे. याद्वारे भ्रमणारा अनुभव अविस्मरणीय असतो.

'वाँच टॉवर'

वनस्पती निरीक्षण

निसर्गसृष्टीत वनस्पती हा अतिशय सहत्वपूर्ण घटक आहे. अतिशय वेगाने होणारी वृक्षतोड वाळवून वृक्ष संवर्धनाचे सहत्व कृषिविद्येसाठी वनस्पती निरीक्षणाचा छंद जोपासणे आवश्यक ठरते. वनस्पतींमध्ये रूप, रंग, आकार, पाने, फुले, फळे आणि अवोगिता ह्यांची विविधता वाखाणण्यासारखी आहे.

वनस्पती निरीक्षणानुन विविध वनस्पतींची जोळख करून घेऊन त्यांचे सान्नास होणारे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष फायदे साहित करून घेणे आणि नुका वृक्षघर आढळणारी सजीव सृष्टी साहित करून घेणे शक्य होते.

मूळाद्वया सोठया वृक्षाचे निरीक्षण केल्यास त्यावर विविध सजीवांनी त्या वृक्षाचा आन, निवधा, वसतिस्थान आदि विविध प्रकारे वापर केलेला आढळून येतो. असंख्य कीटक, पक्षी, प्राणी, परोपजीवी वनस्पती, बुद्धी व शोवाळ यांची विविधता निरीक्षणानुन साहित करून घेता येते.

निरीक्षकाचे नाव : _____ दिनांक : _____

वनस्पतीचे नाव : _____ शास्त्रीय नाव : _____

प्रकार : गवत / झुडूप / झाडोरा / वृक्ष स्थळ : _____

व	आकार	लहान / उंच, अरुंद / पसरट, गोल / वेडावाकडा / सरळसोट / वर्णन
न	फांद्या	जमिनीलगत / उंचावर, उभ्या / आडव्या / वर्णन
स्प	खोड	जाड / निमुळते, सरळ / वेडेवाकडे / वर्णन
ती	साल	खडबडीत / गुळगुळीत, जाड / पातळ, काटेरी / वर्णन

पा	आकार	लहान / मोठा, लांब / आखूड / पसरट / वर्णन
ने	प्रकार	साधे / संयुक्त, एक / जोडी / अनेक, वर्तुळाकार / वर्णन
	रंग	हिरवागार / फिकट हिरवा / वर्णन

फु	आकार	लहान / मोठा, स्वतंत्र / गुच्छ / वर्णन
	रंग	वर्णन
ले	वास	आहे / नाही / वर्णन

फ	आहे / नाही, आकार : * ↓	रंग :	कठीण/नरम/कच्चे / पिकलेले
ळे	बिया : आहे / नाही, संख्या :	उपयोग :	

* फळांचा आकार लिहितांना मुळावे परळ प्रमाण वसावून धेऊन लिहावा
उदा. पेरू पेक्षा लहान - जांभलापेक्षा मोठा आणि लांबट / अंडगोल / गोल

पक्षी निरीक्षण

निसर्गातील आकर्षक आणि विविधतेने नटलेला घटक पक्षी हा त्याच्या उडणे या वैशिष्ट्यामुळे मानवास जनांनी काळापासून सोडून टाकित आला आहे. जगात जवळपास ८०० पक्षांच्या जाती असून भारतात सुमारे १२३० तर महाराष्ट्रात ५४२ जाती आढळतात.

मानवाने फार पूर्वीपासून पक्षी निरीक्षणस सुरुवात केली होती. कारण आपल्या पुराणात, पौर्वाणिक कथेत, लोककथेत आणि धर्मग्रंथांतून आपणास पक्षांच्या उल्लेख ठपठपी आढळून येतो. ज्यांचा निसर्ग कानुलनात फार मोठा वाटा आहे किंवा ज्यांच्या रुपाने, आवाजाने मानवाना भुरळ घातली आहे अशा पक्षांचा विशेष वक्तव्य यात समावेश आहे.

पक्षांमध्ये आढळणारी विविधता लक्षात घेण्यासमयी आहे. मनोहारी रंग, त्यांच्या वरीवाचे - चोचीचे - पायाचे आकार, कर्णमधुर आवाज आणि बहुविध कवयी यामुळे त्यांचे निरीक्षण आपणास भुरळ पाडू शकते.

* पक्षी निरीक्षणचे ऍकप :-

- i) प्रत्यक्ष पक्षी निरीक्षण करून त्यांच्या विषय नोंदी ठेवणे.
- ii) पक्ष्यांची चिन्ने, त्यांच्या विषयीचे लेख, वर्तमानपत्रातील कात्रणे इ. जमविणे, व त्यांची वर्गवारी करणे.
- iii) पक्षांचे छायाचित्रण करणे, त्यांचे आवाज ध्वनिमुद्रित करणे.
- iv) पक्षांसाठी घराभोवती पाण्याचे भांडे ठेवणे, त्यांना खाण्यास धान्य टाकणे.

* पक्षी निरीक्षणाला आवश्यक घटक :-

- i) झटकंती करण्याची तयारी
- ii) संपूर्ण चिकीट्टी व सहनशीलता
- iii) चांगली दृष्टि
- iv) चांगल्या प्रतिका कॅमेरा
- v) परिस्तराची झकफप होणारे कपडे
- vi) संदर्भ पुस्तके
- vii) टिपण बही, पेन, पेन्सिल
- viii) सोबत अनुभवी व्यक्ती किंवा स्वतःचा काव्य असणे.

* पक्षी निरीक्षणाच्या वेळी द्यावयाची काळजी :-

- i) शक्यतो लहान गट असावा.
- ii) सोठ्याने बोलणे, जलद हालचाल, बाणाकुणा टाळाव्यात
- iii) निरीक्षण शक्यतो सुरुनच करावे.
- iv) पक्ष्यांना कोणत्याही प्रकारे हास देऊ नये.

अभयारण्य

विशिष्ट प्राण्यांचे संरक्षण व्हावे, त्यांना वनांत निर्भयपणे संचार करता यावा, यासाठी आरक्षित केलेल्या वनक्षेत्रास 'अभयारण्ये' म्हणतात.

अभयारण्ये म्हणजे कायद्याने संरक्षित केलेले वन, जंगल, तळे किंवा समुद्र होय. ढोबळमानाने जी नैसर्गिक जैवसंपदा कायद्यातच सुरक्षित केली जाते त्यासही 'अभयारण्य' म्हणता येईल.

यामध्ये सागरी अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्याने' स्थापन झाली आहेत.

उदा. महात्मा गांधी समुद्री राष्ट्रीय उद्यान, अंदमान - निकोबार बेटे.

रानी झॉन्सी सागरी अभयारण्य, अंदमान - निकोबार बेटे.

मन्नारच्या आखातातील समुद्री अभयारण्य, तामिळनाडू.

सद्यः स्थितीत वृक्षसंपदा आणि त्यातील सजीवांचा अतिशय वेगाने होणारा ह्रास थांबविणे कायद्याद्वारे आरक्षित केलेल्या अभयारण्याद्वारेच शक्य आहे. प्राचीन काळात ऋषिमुनींचे आज्ञा म्हणजे अभयारण्यच होते. परंतु कालांतराने अभयारण्याची संकल्पना विकसित गेली. आता आस्तित्वात असलेली जंगले आणि प्राणी यांच्या संरक्षण व संवर्धनासाठी पुन्हा अभयारण्यांचा आघार घ्यावा लागत आहे.

सहारापट्टातील सर्वात जुने अभयारण्य 'दाजीपूर अभयारण्य' म्हणजेच आजचे 'राधानगरी अभयारण्य' आहे.

प्रत्येक अभयारण्याचे वैशिष्ट्य हे तेथे संरक्षित जैवसंपदेच्या स्वरूपात सांगता येईल. भारतातील कांझीरंग अभयारण्य हे भारतीय गेंड्यांसाठी संरक्षित आहे. केवळ प्राण्यांच्याच जाती नाही तर वनस्पती, फुलपाखरे, पक्षी यांच्या जाती व विशेषतः सभ्रांच्या संरक्षणासाठी सागराचा काही भाग हा संरक्षित म्हणून घोषित केल्यामुळे अभयारण्याची व्याख्या थोडी व्यापक लागू शकते.

अभयारण्याची आवश्यकता

औद्योगिक क्रांती आणि लोकसंख्येचा विस्फोट यामुळे प्रामुख्याने निसर्ग संपत्तीचा ह्रास सुरू झाला. यात वन्यप्राण्यांची विविध कारणांसाठी होणारी हत्या आणि त्यांच्या वनतिबंधनांचा नारा यामुळे झपाट्याने त्यांची संख्या कमी होऊन ते नामशेष होण्याच्या मार्गास लागले. यामुळे वन्यप्राण्यांना संरक्षण देण्यासाठी व त्यांचे योग्य प्रकारे संवर्धन होण्यासाठी कायद्याने काही प्रवेशा अवरहित करणे आवश्यक झाले. परंतु आता फक्त वन्यप्राण्यांच्या संरक्षणासाठीच अभयारण्य ही संकल्पनाही मागे पडून मानवी हस्तक्षेपाशिवाय चंगला टिकू शकिलेला निसर्गसंपन्न प्रवेशा तेशील सर्व जैविक विविधतेसाठी अवरहित करण्यात येतो. आधुनिक जगात अभयारण्याची आवश्यकता पुन्हा लक्षात आणण्याचे काम अमेरिकेने केले.

राष्ट्रीय उद्यान व अभयारण्यातील फक्त महत्वाचा फरक

राष्ट्रीय उद्यान	अभयारण्य
राष्ट्रीय उद्यान केंद्र शासन घोषित करते, मात्र त्याचे व्यवस्थापन राज्य शासन करते.	अभयारण्य राज्य शासन घोषित करते व त्याचे व्यवस्थापनही राज्य शासन करते.

राष्ट्रीय उद्यान

लोकसंजनसारी व आनंदासाठी वनस्पती, प्राणी आणि भूदृश्य यांचे नैसर्गिक स्थितीत स्वतंत्रपणे किंवा एकत्रितपणे संरक्षण व्हावे म्हणून सर्वसाधारणपणे शासनाने राखून ठेवलेल्या प्रदेशाला 'राष्ट्रीय उद्यान' (National Park) म्हणतात.

'राष्ट्रीय उद्यानात म्हणून सर्व वायू निवांचे संरक्षण व जतन अवधीत असते.'

भारतात सध्या 52 राष्ट्रीय उद्याने आहेत.

आधुनिक जगातील पहिले राष्ट्रीय उद्यान अमेरिकेत

'यलोस्टोन नॅशनल पार्क' नावाने इ.स. 97७२ काली स्थापन झाले.

तर

भारतातील पहिले राष्ट्रीय उद्यान इ.स. 95३६ काली उत्तर प्रदेशातील 'गव्वाल कुमाऊ' भागात स्थापन झाले. आज ते 'कॉर्बेट राष्ट्रीय उद्यान' म्हणून ओळखले जाते.

आणि

महाराष्ट्रातील सर्वात जुने राष्ट्रीय उद्यान इ.स. 9599 काली 'ताडोबा राष्ट्रीय उद्यान' स्थापन झाले.

मुलाखत

मी कोयना अभ्यारण्य परिसरातील कुसवडे (घाटगावा) या गावात राहत असलेल्या श्री. अजिंताव साळुंबे यांची मुलाखत घेतली. त्यांच्याशी मी कोयना अभ्यारण्य वफर झोन, तेथील पर्यटकांच्या सोईसुविधा, अभ्यारण्य व जनता यांच्यातील वादविवाद आणि त्या क्षेत्रातील पर्यटनाच्या बांधी या व इतर काही चर्चा केली व माझ्या प्रकल्पास उपयुक्त माहिती मिळवली.

या मुलाखती मध्ये मिळालेली माहिती मी पुढील मुद्द्यांमध्ये मांडली आहे.

कोयना अभ्यारण्याच्या वफर झोन मधील 'कुसवडे (घाटगावा)' हे एक गाव आहे. परंतु राष्ट्रीय वन्यजीव संडळाने पाटणामधील १४ गावे कोयना अभ्यारण्यातून बाहेर काढली, ज्यांत या गावाचाही समावेश होतो. परंतु याच क्षेत्रात नव्याने साकारत असलेल्या 'सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्पात' या व इतर अनेक गावांचा समावेश केला जाणार आहे. यामुळे या गावांचा विकास साधता येईल, असे वन विभागाचे म्हणणे आहे.

परंतु या गावांना अशी भीती आहे की, व्याघ्र प्रकल्पात समावेश झाल्या नंतर या गावांचे पुनर्वसन होईल. आणि आधीच ही गावे कोयना घन प्रकल्पातून पुनर्वसन झालेली गावे आहेत. यामुळे आमचे पुनर्वसन को नको! अशी त्यांची असकार कडे सांगणी कायम आहे.

बर्फर झोन मध्ये जास्त असे काही निर्बंध कदातिक लोकांवर घालण्यात आलेले नाहीत.

i) वृक्षतोडीवर निर्बंध घालला असून, जंगलातील लाकूड-मुकाफटा वापराची पक्वानगी दिली गेली आहे.

ii) शिकारीवर तर बंदी आहेच, पण शिकार करताना व्यक्त आडकल्यास, जागिच ठर कवण्याची पोलिसांना पक्वानगी.

iii) इंधणाचे जंगलात जातना नेहमी विना हत्यार सिकरीस जावे.

iv) वणवा लागणार नाही याची काळजी घेणे.

v) बर्फर झोन मध्ये स्थानिक लोक गाव किंवा वैयक्तिक पातळीवर पक्वानगीने मत्स्यपालन, लहान पवनचक्क्या असे उपक्रम करू शकतात. वरील काही नियमांप्रमाणेच आणखीही काही नियम बर्फर झोन मध्ये लागू पडतात.

हे नियम वाचायला कावेसुद्धे वाटत असले तरी त्यांची आंखलबखाती आजही होत नाही. आजही लोक बंदका घेऊन शिकारीला जातात, वृक्षतोड तर बोजची गोष्ट. हे सगळे वातावरण पाहून लोकांना पोलिसच सामील आहेत की काय ? अशी बाका मनात येतेच.

अभ्यासाने. कोयना - चांदोली व्याघ्र प्रकल्पात येणाऱ्या बफरझोन सघोल काही गावांत सामित्वात स्थापन केल्या आहेत.

या सामित्वांना वन्यजीव विभागांमार्फत निधी मिळणार आहे. या निधीतून या गावपातळीवरील सामित्वांनी आपल्या गावाचा विकास व पर्यटन विकासाबरोबरच, जलस्रोतांचे जलवटिकाकरण, वनीविषयक सुधारणा करायचा प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

पर्यटन विकासासाठी या सामित्वांनी नवीन पायवाटा तयार करणे, गाईड तयार करून त्याची नेमणूक करणे, वक्ते वक्चर ठेवणे व त्यांची उभारणी करणे, पायवाटा व वक्त्याकडेने वृक्षालागवड करणे इ. कृती करणे आवश्यक आहे.

अशाच प्रकारे या सामित्वांमार्फत निधी आलेला नवतः चाईटणेने खर्च करू शकतात, परंतु हा निधी आपल्या गावसाठी मिळवण्यासाठी त्या गावांना आधी विकास आराखडा सादर करावा लागतो. यामध्ये ते हा निधी कसा खर्च करणार आहेत, कोणते उपक्रम वाचणार आहेत. हे सगळे तसूट केलेले असावे.

हाच विकास आराखडा अनेक गावांनी न सादर केल्याने त्यांचा निधी पडूनच आहे.

निसर्ग भटकंतीची रुज...

माणूस हा मूळतः भटक्या प्राणी आहे. विचार करून घेता तुम्हाला तरी कधी फक्तच जागेवरच येऊन पडतं का? विसंगल तुम्ही घरी उरून राहून वाकता का? अगदी मनोरंजनच्या सर्व सोयी असल्या तरी, मूळतः त्यांपासून तुमचे मनोरंजन न होतं तुम्हाला त्यांचा वीट येतो. आता प्रत्येक वर्गाचे उदाहरण घ्या; प्रत्येक वर्गाला वर्षभर फक्त वर्गात असल्यानंतर नवीन वर्षी दुसरा वर्ग, नवीन नवीन बुर्घ्या - टेबल लागतात. आणि पूर्ण वर्गाचे उदाहरण सोडले तर प्रत्येक विद्यार्थ्याकडेच बघा, त्याला दरवर्षी नवीन वेपार, कपडे, बूट - सँडल, बघ्या - पुस्तके अगदी कंपासपेटीसुद्धा नवीन लागते. मी काही त्यांच्या नाही, असे नाही; पण सांगण्याचा हेतू म्हणूनच की, माणसाला त्याच्याच गोष्टीचा कंटाळा हा येतोच.

वररोजच्या ऑफिस, शाळा, कामे, बँक वगैरे गोष्टीतून आलेला वैताग, कंटाळा, तोचतोचपणा घालवण्यासाठी साह्यामते फक्तच वामबण उपाय हा 'निसर्गात मुक्त भटकंती' हाच आहे. निसर्गात गेल्यावर जी शांतता, व खुब लाभते ती कुठेच मिळत नाही. मनाला फेरा करण्यासाठी घरबाहेर पडून निसर्ग, जंगल, वन्यप्राणी - पक्षी यांच्या कानिध्यात जाणे गरजेचे आहे. निसर्गात भटकंती करून आल्यानंतर तुम्ही रिचार्ज झाल्या नंतरच वाढू लागाल, हाच भटकंतीचा परिणाम आहे. तणावनावातून मुक्त होण्याच्या यासधर्या मार्ग नाही.

जरा तुम्ही इतिहासावर नजर टाकली तर तुम्हाला लक्षात येईल, प्रागैतिहासिक काळीसुद्धा आपले पूर्वज शेत्या शोध लागेपर्यंत मका जागी कधीच रहात नव्हते. शिकारीच्या शोधात ते सतत फिरत असत. त्यांनासुद्धा मकाजागी चैन पडत नसे. अशीच बातके उलटल्यानंतर त्यांनी पाचही जेठे शोधून काढली, अगदी महासागरातली लहान लहान बेटे सुद्धा शोधून काढली. आर्वीच्या काळीसुद्धा मानवाला निसर्गात भटकंतीची गरज कळली होती. आजच्या घटकचत्रीच्या जीवनात तर निसर्ग भटकंती महत्वाची नाही. निसर्गातील भटकंतीचे महत्व तुम्हाला असे वागता येणार नाही; तुम्हीच जर मकाच्या निसर्गरम्य ठिकाणी, हिलस्टेशनवर किंवा मकाच्या नदीकच्या अश्वारूढ जंठन आलात की तुम्हाला कळेल.

शुटकंती साठी फुफ्फूत निसर्गच नाही, तर...

शुटकंतीसाठी 'निसर्ग' हे माध्यम आज सर्वाधिक जास्त प्रभावी ठरत आहे. 'निसर्ग पर्यटनाचे' विकासही आज मोठ्या प्रमाणात होऊन ठिकठिकाणी निसर्ग पर्यटन क्यचे उभी वहात आहेत. निसर्ग पर्यटनाचे महत्व आज प्रत्येक वाफ्फाला समजले आहे. पण या निसर्ग पर्यटनाकोबत अनेक क्यचे पर्यटनास पूरक आहेत. शुटकंतीसाठी निसर्गकोबत अनेक कृतिम ठिकाणेही उत्तम आहेत.

निसर्ग पर्यटनकोबत गड-किल्ले, ऐतिहासिक वास्तू, मंदीरे, श्रुत्य श्हादरे यांकोबत क्यचे प्रवेशातील शुद्धा पर्यटनाचा विकास होते आहे. त्याकोबत क्यच्या अतिशय जेमने चाललेले 'कृषी पर्यटन' शुद्धा यात मोडते. शुटकंती साठी निसर्गकोबत जाणकीही बरीच ठिकाणे आहेत.

याचकोबत आपल्या आसपासच्या ठिकाणांतही शुटकंती करणाजोगी बरीच पर्यटनक्यचे असतात. जेर आपण 'फलटण श्हादर' उदाहरणार्थ दाबल होतले तर ऐतिहासिक वास्तूचे सर्वोत्तम उदाहरण म्हणजे जत्रेकोबत मंदीर व त्या पाठोपाठ कोबतडा व नामचे मंदीर. त्याचकोबत श्हात, निसर्गरम्य क्यचे म्हणजे विमानतळ व विंचुणी गावाचा भाग. यांसारकी पर्यटनक्यचे आपल्या इतक्या जवळ आहेत की, आपण मनन जाले की तेथे जाऊ शकतो, शुटकंतीचा मनसुराद आनंद घेऊ शकतो. विंचुणी जातना वसत्याच्या कडेला किसणारा गवतळ भावा जंडा प्रवेशाचीच जाठवण करून देतो. या भावात तर पकीतिदीक्षण सर्वोत्तमच आपणांस क्यता येते.

तसेच शहरांत फिरायचे असल्यास मालजाई सावकी
 वाक्यभ्रमंतीची वगळ जागा, ऐतिहासिक अधिकारगृहाचा (कोर्टा) भाग,
 त्याची वभारत पहाण्यासारकी आहे. तसेच बानिना हौदाचा भागात
 निवांत वसायचा जागेसारकी कुसरी जागा नाही. तसेच मुद्योजी
 हायस्कूलची वभारत तर वभणीय उरवी आहे, तसेच नगरपालिकेच्याही
 वाळतीत. तसेच फलटणात असणारी अतिमाजे झोसले व मालोजीसुळे
 उद्यान ही दोन उद्याने लहान मुलांकर प्रियच आहेत.

या सावकी भूटकंती आपल्या भागातच आहे, कुठे बाहेर
 जायची गरजच नाही. भूटकंती साठी फक्त राष्ट्रीय उद्याने व
 अभयारण्येच नसतात, तर भूटकंती आपल्याही भागात करता येते,
 फक्त भूटकंतीसाठी योग्य जागा जापण हेरल्या पाहिजेत.

ही ज्ञानी आपल्या भागातील भूटकंती. पण ऐतिहासिक
 भूटकंती बुद्धा तितकीच महत्त्वाची. यामध्ये गड-कोट-किल्ले, लेणी,
 मंदिरे यांचा समावेश होतो. महाराष्ट्रात बानदेवा, कोकण, पश्चिम
 महाराष्ट्र, वाकीण महाराष्ट्र, विक्रम, मराठवाडा या भागांतील गड-किल्ले,
 मंदिरे पर्यटनपुरक व भूटकंती साठी सर्वोत्तम आहे. परदेशी
 किरण्यापेदा, आपल्या महाराष्ट्रातीलच वा ऐतिहासिक पर्यटनाचा
 आनंद आणवी कोठे नाही, हे तुम्हाला जाणवेलच.

गड-किल्ले यांसारकत समुद्र व हिम पर्यटनाचाही
 समावेश निसर्ग पर्यटनात होतो, पण दुसऱ्या भागात. पाहिल्या भागात
 उंगले, अभयारण्ये, डोंगर-दऱ्या यांचा समावेश होतो.

समुद्रावरची पर्यटन वक्रे तर सुरळ पाडणारी असतात.
 या वारकी भूटकंती ही अविकसारीय ठरते. नवीच आपल्या महाराष्ट्राला
 समुद्र किनारा लाभला आहे. या ठिकाणी मुकुड, हर्णे बंकर, आंजिर्ने,
 गणपतीपुळे, मालवण, विविध बंदरे, समुद्र किल्ले ही व अनेक समुद्र
 किनाऱ्यावरील ठिकाणे वैभवशाली व समुद्र भूटकंती साठी अतिवाय
 योग्य आहेत. तसे म्हणायला गेले तर संपूर्ण कोकणच निसर्गवस्तु
 व निसर्ग भूटकंती वगळून इतर अनेक भूटकंतीच्या माध्यमांनी
 परिपूर्ण आहे.

सर्वेभ्यः भारतातील बर्फाल किंवा हिम पर्यटनाचा विचार केला, तर भूटकांतीसाठी आपल्याला उत्तरेकडे जावे लागते. जम्मू-काश्मीर, गुलामगी, झैली, लडाख, कुमाऊं, उत्तराखंड, हिमाचल प्रदेश, सिक्कीम ही ठिकाणे ही भूटकांतीसाठी योग्य आहेत. यासारखी निरगम्य स्थळे इथे भारतात असतील, पण पर्यटनासाठी आपण परदेशी न जाता परदेशीयांनी इथे वायला हवे. उरती ही ठिकाणे आहेत.

पण आता बर्फाचा अनुभव घ्यायला या ठिकाणांबिनाच आता अनेक कृत्रिम बर्फाल प्रकारे तयार केले जात आहेत. जे कोठेही, कोठेही वातावरण असलेल्या ठिकाणी बनवता येतात. जे अनुभवण्यासाठी आता 'नो पार्क' किंवा 'नो वर्ल्ड' उभी वहात आहेत. या 'नो पार्किंग' मध्ये अनेक बर्फातील खेळ खेळता येतात. यांमध्ये 'नो डाइनिंग', 'नो डायनिंग', 'नो वॉर', 'नो माउंटेनियरिंग', स्लेज स्लाइड, मेरी ग्री वाउंड, नो डॉलिबॉल, नो फन, नो बस्केटबॉल, नो स्क्वॅरिंग यांचा समावेश होतो. भारतातील सर्वात मोठे 'नो पार्क' हैदराबाद शहरात हिमायतनगर इथे आहे.

या हिम पर्यटनातील भूटकांती सोबत आता कृषि पर्यटन सुद्धा जोर घेऊ लागले आहे. महाराष्ट्रात गेल्या 5 वर्षात कृषि पर्यटन व्यवसायाची तब्बल वहा पटींनी वाढ झालेली आहे. शेतकऱ्यांनी मकाची झुज देत हा व्यवसाय लोकप्रिय केल्याने गेल्या 5 वर्षात आणखी 500 कृषि पर्यटन केंद्रे सुरू होण्याचा अंदाज आहे. महाराष्ट्रात आद्या 300 कृषि पर्यटन केंद्रे आहेत. यांपैकी मक म्हणजे 'सवाना ऑगो इरिझस' हे स्थळ आहे. मुंबई-नारिक महाभारतवरील वहेगाव परिसरात हे कृषि पर्यटन केंद्र आहे. विंचुर्णी येथील बाबुलाल गांधीच्या ही शेतात आपण कृषि पर्यटनासाठी जाऊ शकतो. कृषि पर्यटन हाही मक भूटकांती साठी योग्य उपाय आहे.

यामुळे भूटकांती साठी फक्त निरगम्य नाही तर इतर अनेक प्रचंड ठिकाणे स्थळे आहेत. व त्यांमधे आपण भूटकांती करू शकतो.

निसर्गति जातना

पूर्वतयारी / नियोजनाची वेरज

पुण्याहून आलेलं एक कुडंब तडोबा - अंधारी वाघ प्रकल्पाच्या काठावरच्या एका विनामृदात मुक्कामी होतं. या ठिकाणाचं आरक्षण या कुडंबाने एका मह्यक्यामार्फत केलां होतं. त्यांना तिथे गेल्यावर समजलं की जंगलभ्रमंतीसाठी वेगळं आरक्षण जकरीचं आहे. या आरक्षणाशिवाय जंगलात प्रवेश मिळत नाही. सग त्यांना पुढी गडबडीत चंद्रपूर ला जायला लागलं. आरक्षण होता होता त्यांचा निम्मा कळ या गोंधळातच संपून गेला. केवळ दोन भ्रमंतीवाडून त्यांना जंगला बाहेर पडावं लागलं. समाधानाची बाब म्हणजेच, की त्यांना या दोनच भ्रमंतींत वाघाने दर्शन दिलं.

वासावळी एक छोटीशी चूक करून आपला अंतर्क हिरावून घेऊ शकतो. वासावळे अवोद्य नियोजन करून निसर्ग पर्यटनाला कधीच बाहेर पडू नका.

अचूक नियोजन नसलं तर जंगल पर्यटनासाठी बाहेर पडलेल्यांना मोठा परमाताप कवण्याची वेळ येते.

म्हणूनच निसर्गात जातना पूर्वतयारीची नितांत गरज आहे.

त्याच काळात म्हाक्या जंगलाला भेट देतना जवळचं महत्वाचं पर्यटनकवळ करता येईल, अशा प्रकारेही आपल्या प्रवासाचं नियोजन करणे फायदेशीर ठवते.

संदर्भ

या प्रकल्पाच्या विषय निवडीपासून ही इंटरनेटच्या वापर माझ्या प्रकल्पाच्या माहिती संकलनासाठी सुरु केला. या प्रकल्पातील बराचसा भाग ही इंटरनेटच्या साहाय्याने लिहीला आहे. व कांते सुद्धा इंटरनेटकडून तसेच काव्यताताईंनी मला 'विश्व प्रकृती निधी - भारत' या संघटनेचे 'पर्यावरण शिक्षण' नावाचे एक पुस्तक दिले. त्या प्रकल्पासाठी ठाकूर माहिती झाली होती. जवळ - जवळ निम्मे पुस्तक हे माझ्याच विषयावर आधारित होते. या पुस्तकाचे व्यंपादक हे संजय करकरे हे होते. त्यांच्याच 'तनिष्का' या मासिकातील एका प्रकाशनेसाठी मला खूप मदत झाली. प्रकटवित पणे संजय करकरे या व्यक्तीची मला अप्रत्यक्षपणे भरपूर मदत झाली.

तसेच 'सकाळ' या वृत्तपत्राचेही. सकाळ वेपर कोणत दर व विवारी प्रकारित होणाऱ्या सप्तरंग या पुस्तकातील मीना प्रभू यांच्या एका लेखाचा भरपूर उपयोग झाला.

व वेपरमधील काणणे गोळा करून ही हा प्रकल्प पूर्ण केला.

* संदर्भ :-

- i) इंटरनेट
- ii) 'सकाळ' वृत्तपत्र
- iii) 'तनिष्का' मासिक
- iv) 'पर्यावरण शिक्षण' पुस्तिका (WWF)
- v) श्री. आशितराव साठुंबे यांची मुलाखत

जनजागत

'निसर्ग पर्यटन' वा विषयावर मला प्रकल्प काढून द्यायचा होता. यासाठीची काही माहिती मला काल्पितार्थीनी लगेच उपलब्ध करून दिली होती. यामध्ये जंगल वाचन, निसर्गत जाण्यापूर्वी, अभयारण्ये, राष्ट्रीय उद्याने, त्यांच्यातील पक्षक इ. विषयांवर छोटी-छोटी माहिती होती. इंटरनेटद्वारे मी अधिक माहिती मिळवून या विषयांची परिष्कृत पक्की माहिती तयार केली. माझ्या प्रकल्पामध्ये लावण्यासाठी मला वेगळे असे फोटो स्वतः काढून लावण्याची गरजच नव्हती, कारण विषयच त्याप्रकारचा होता. त्यामुळे मी इंटरनेटवरून प्रत्येक मुद्द्यावर जास्तीचे फोटो डाऊनलोड करून त्यांचे प्रिंटआऊट प्रकल्पात लावण्यासाठी तयार केले.

फक्त वाच-चार-पाच उपविषयांवर साज्या प्रकल्प पूर्ण होणार नव्हता. मला फक्त मुलाखत घेऊन आदरणी माहिती गोळा करणे मुश्किल होते. आणि पर्यावरण प्रकल्पात मुलाखत ही लिहणे अनिवार्य आहे. त्यासाठी मी माझ्या आईच्या माहेरच्या म्हणजेच कुसवडे (घाटमधा) या गावातील मका माहितगार भाणसाची मुलाखत घेऊन ती प्रकल्पात लिहिली.

वेदद्यावर खुद्दा मागणार नव्हते म्हणून मी इंटरनेट, वर्तमानपत्रे, निसर्गविषयीची व इतर मासिके दररोज चाबू लागलो. तसे तशी मला फकावर फक्त माहिती मिळत गेली. यामध्ये श्वेतवारी करी करवी का करवी, निसर्गत जाताना कोणत्या गोष्टी लक्षात घेणे आवश्यक आहे या व इतर अनेक विषयांवर-माहिती गोळा करून मी ती प्रकल्पात लिहिली.

या प्रकृत्यासाठी मला माझ्या मननेही काही लेख स्वीकृत
 लिहिले लागले. हे असे विषय आहेत ज्यांवर आपला अभ्यासपूर्वक
 बुद्धीने लिखाण करावे लागते. म्हणून हे लेख मी बाकिचा पूर्ण प्रकल्प
 पक्का लिहून झाल्या नंतर लिहिले. जेणे करून 'निसर्ग पर्यटन'
 या विषयावर मज्जा परिपूर्ण अभ्यास होईल व या विषयांत लिहिण्यासाठी
 जास्त मुद्दे सुचतील. या विषयांमध्ये 1) निसर्गात मनुष्य मंडकंतीची
 काय गरज आहे? 2) मंडकंती पूर्वीच्या पूर्वतयारीची काय गरज आहे.
 यंसारखे विषय होते.

शेवटी सगळी कणूणे, फोटो, लिखाण ताईच्या
 मदतीने कराने लावून मी प्रकल्प पूर्ण करून, अशा प्रकारे तुमच्यापुढे
 सादर केला आहे.

आभार

या प्रकल्पाच्या अगदी विषय निवडीपासून, त्याच्या नावासोबत अगदी कच्च्या आराखड्याच्या निर्मिती मध्ये खुद्दा मला स्वर्गीच्या पर्यावरण शिकीका कास्यिता तार्ईनी मदत केली. त्यांसोबत दहावीचे पर्यावरण शिकक आंखलेकव सरांची व माझ्या कार्गीतील माझ्या सर्व शिन्नांचीही मदत झाली.

कार्पीतातार्ईनी केलेल्या रघटच्या विवसापर्यंतच्या मदतीने मी प्रकल्प टावमथित रित्या सावर करू शकलो.

त्यासोबतच मला माझ्या शिन्नांची फक्त अप्रत्यक्ष मदत झाली. मी माझ्या प्रकल्पाचे काम जसजसे पूर्ण होते, तेव्हा त्यांच्या कौतुकाचे मला आणखी आणखी चांगले करण्याचा उत्साह आला. त्यामुळे माझ्या शिन्नांची कौतुकाची टाप ही मला मदतीबिगरकीच वाटते.

त्येव मुलाबतीसाठी श्री. अजितराव कोळुंबे या व्यक्तीची मलाची मदत झाली. त्यांच्या बरोबर घेतलेल्या या मुलाबतीमुळेच माझा प्रकल्प परिपूरणी वाढू लागला. मी कुसवडे (घाटमथा) या गावात दरवर्षी उन्हाळी खुद्दी काजरी करायला जात असलो, तरी या मुलाबतीने मला गावात बंदवल व अज्ञयारण्याच्या दतर भागातील जी माहिती शिकाली ती मला आजपर्यंत अज्ञातच होते. या प्रकल्पामुळे ती मला शिकाली. त्यामुळे या प्रकल्पाचीही मला थोडीपार का होईना, मदत ही झालीच !

धन्यवाद ०००!